

Lines of Friendship



Lines of Friendship

Art Historical Essays
Commemorating Robert-Jan te Rijdt (1955-2024)

Edited by

Charles Dumas
Charles Kang
Marleen Ram
Gajus Scheltema

Primavera Pers, Leiden 2025



Preface

BY THE EDITORS

This publication, originally intended as a *Festschrift* or *Liber Amicorum* for Robert-Jan te Rijdt, was to be presented to him on his seventieth birthday on 11 August 2025. Unfortunately, the project took on a different character when, in October 2024, it became obvious that he would no longer make that birthday. Although the guiding principles for the *Festschrift* remained the same, namely to honour a great scholar, an art historian with an unrivalled knowledge of Dutch art of the eighteenth and nineteenth centuries, and to thank him for his continued willingness to share his knowledge, it also became a book to commemorate Robert-Jan and to express how much he will be missed.

The book was meant to be a surprise, but having heard the terrible news of Robert-Jan's impending departure, we decided to inform him about our intentions. The fifteen articles that were already finished at that time were printed, bundled, and presented to him, along with a list of the names of all participants. Robert-Jan was delighted with the initiative, read the printed articles with eagerness and sometimes made (orally) corrections and additions to them.

In the end, no fewer than 57 authors from the Netherlands, Belgium, Germany, France, the United Kingdom, and the United States have contributed. Their 55 essays (two essays are written by two persons) are in English and Dutch, in the latter case accompanied by an English summary. Altogether, it has become a wide ranging publication, covering subjects from the late sixteenth century to the present day, but with a strong focus on the eighteenth century, which Robert-Jan loved so much. Manifestations of all visual arts are represented: paintings, drawings, prints, sculpture, applied arts, and garden architecture. And although the emphasis is on Dutch art, other European movements are also present, with examples from the Flemish, German, French, Italian, and Norwegian schools. Many traditional subjects are covered: topographical representations, landscapes, church interiors, genre scenes, portraits, figure studies, animals, book illustrations, etc.

While several essays have been devoted to the three most important Dutch artists of the eighteenth century, Jacob de Wit (1695-1754), Cornelis Troost (1696-1750), and Aert Schouman (1710-1792), there are also contributions dealing with little known draughtsmen from that century, such as Jan Ruijter (1685-1744), Aaron Santcroos (1727/28-1795) and Henricus Antonius Baur (1736-1820). Also included are four small articles, so-called *Miscellanea*, written by Robert-Jan himself, which had not been published previously. Together with an extensive In Memoriam and a complete list of Robert-Jan's publications, this book is intended as a memento to our much appreciated friend. We trust that it will commemorate Robert-Jan with respect and dignity.

We would like to sincerely thank all authors for participating and for the enthusiasm with which they wrote their essays. A publication such as this would never have seen the light of day without the financial support of many institutions and individuals. Our thanks therefore go to all those who contributed financially: main sponsors, secondary sponsors, patrons, benefactors, donors, supporters, contributors, and subscribers. Finally, our thanks go to Evelyn de Regt, director of the Primavera Pers, and her staff who made this publication possible, kept it on track, and turned the manuscript into a beautifully designed book.



Contents

Preface — by the Editors	5
Sponsors and Subscribers	11
Remembering Robert-Jan — by Charles Dumas	15
Robert-Jan and the Studio Estate of A.C. Hauck and Cs. Bakker — by Wilma van Giersbergen	19
Four Miscellanea by Robert-Jan te Rijdt	21
Introduction — by the Editors	23
Miscellanea 1: Augustinus Terwesten (1649-1711)	25
Miscellanea 2: Aert Schouman (1710-1792)	27
Miscellanea 3: Jurriaan Andriessen (1742-1819)	29
Miscellanea 4: Johan Christiaan Willem Safft (1778-1849) en Johan Daniël Koelman (1831-1857)	31
Fifty-Five Essays by Fifty-Seven Friends and Colleagues	33
1. JANE SHOAF TURNER	
The Enduring Passion of the Collector and Connoisseur	34
2. STEFAAN HAUTEKEETE	
The Drawn Oeuvre of Peeter Baltens (1527?-1584?): Additions and New Insights	40
3. YVONNE BLEYERVELD	
Poes Piet en andere spontane schetsen: Enkele zeventiende-eeuwse <i>à l'impromptu</i> -tekeningen	46
4. EVELYNE VERHEGGEN	
Dienaren van de Heer: Portretgravures van priesters in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw	54
5. NICHOLAS TURNER	
More Drawings for Teaching from Guercino's Early Period	64
6. GREGORY M.G. RUBINSTEIN	
Anonymous <i>Tronie</i> or Portrait Study of a Princess? A Newly Discovered Early Drawing by Jan Lievens	70
7. LUKAS NONNER	
Twee jongenskoppen: Een nieuwe tekening door Gerard ter Borch de Jonge (1617-1681)	76
8. JEROEN GILTAIJ	
Drawings by the Landscape Painter Jan Looten (c. 1617/18-c. 1681/82)	80
9. FRITS SCHOLTEN	
Een <i>inventione del celebre cavalier Bernini</i> ?	86
10. PATRICK LARSEN	
Van slot Schonauwen naar slot Gottorf: Een familieportret van Jürgen Ovens (1623-1678)	92
11. ROBERT SCHILLEMANS	
Deventer en Amsterdam: Van Westervelt, Hogers, Daems en Ter Borch	104
12. THERA FOLMER-VON OVEN	
Het ontwerp voor de titelpagina van <i>Publius Ovidius Nasos Herscheppinge</i> , 1671: Philips Koninck en Joost van den Vondel	112
13. STIJN ALSTEENS	
Een van 'de Capitaelste en beste Tekeningen' van Hendrick Verschuring	118
14. MARIUS VAN DAM	
Richard Morris (1670-1689): Een vroeg gestorven discipel van Godefridus Schalcken	126
15. MARLEEN RAM	
Philip Tidemans ontwerp voor het frontispice van de <i>Horti Medici Amstelodamensis</i>	132

16. LIEKE VAN DEINSEN & JOSEPHINA DE FOUW
Karakteristieke kopiezucht: De schrijversportretten van Arnoud van Halen 140
17. VIRGINIE D'HAENE
Van schets tot sculptuur: *Venus en Cupido* door Jan Claudius de Cock 148
18. COEN BARON SCHIMMELPENNING VAN DER OIJE
Weer en wind, dag en nacht, zomer en winter: Rampen en hemelverschijnselen en de topografische tekenkunst van de lange achttiende eeuw in Nederland 154
19. MICHIËL ROSCAM ABBING
Ut Flos Vita Nostra (ons leven is als een bloem): Herman Henstenburghs bijdrage aan het stamboek van Joanna Koerten 170
20. THOMAS KETELSEN
Goethe and Jacob de Wit: *A Secret Passion* 176
21. CHARLES KANG
A Cross-Generational Encounter: Cornelis Troost's Portrait of Simon Fokke 184
22. CHARLES DUMAS
'Fraaje Tronien en Handen': Studies door Isaac Walraven (1686-1765) 190
23. DORINE VAN SASSE VAN YSSELT
Het voormalige kasteel Oosterhout in de Overbetuwe, getekend door Abraham de Haen 202
24. SASKIA VAN ALTENA
Meervoudige metamorfose: De *Temple des Muses* in de uitgave van Chatelain en Picart 216
25. JAN DE KLERK
Tekeningen van een prentmaker: Het 'Memorie en Sak Boeckje' van Jan Ruijter (1688-1744) 226
26. EVERHARD KORTHALS ALTES
The Bookseller and Publisher Isaak Tirion (1705-1765) and His Collection of Drawings and Prints 238
27. ANNEMARIE STEFES
Kunstzinnige putti: Tekeningen van Jan Punt en Cornelis Ploos van Amstel in Keulen 244
28. CHRISTIEN MELZER
Notes on a Series of Months by Cornelis Troost 250
29. CÉCILE KRUYFHOOFT
Juffrouw Clara ontmoet Ridinger in Augsburg in 1748: De bewogen reis van een neushoorn door Europa 256
30. ALBERT J. ELEN
A Pair of Fascinating Scenes of Witchcraft by a Mysterious French Eighteenth-Century Draughtsman 266
31. CÉCILE TAINURIER
Cornelis van Noorde 'na de Dellefse Van der Meer': The Sources of Thoré-Bürger's Confusion between Johannes Vermeer and Jacobus Vrel 272
32. MARK BROCH
Aaron Santcroos (1727/28-1795): Een vergeten Joodse graveur, tekenaar en kalligraaf 278
33. JAN DANIËL VAN DAM
Johann Heinrich Müntz (1727-1798) als porseleinschilder in Amsterdam 286
34. GAJUS SCHELTEMA
Justus Versteegh (1735-1819) en Jacobus Verstegen (1735-1795): Twee topografen op hun plaats gezet 292
35. LAURENS SCHOEMAKER
Op de dag getekend: De reizen van Dirk van der Burg in 1763 en 1765 306
36. SANDER PAARLBERG
Twee 'nieuwe' portretten van Aert Schouman (1710-1792) 324

37. MAUD VAN SUYLEN
Met Johann Edler Goll van Franckenstein (1722-1785) langs velden en wegen 336
38. RICHARD HARMANNI
Arcadië voor een wijnkoper: Een behangsel van Jurriaan Andriessen (1742-1819) thuisgebracht 346
39. BERT GERLAGH
Slagschaduwen op de Dam: Een tekening van H.P. Schouten nader bekeken 356
40. PETER VAN DER COELEN
Frans Boijmans en Arnoudina van Westrenen geportretteerd door H.A. Baur: Over liefde, familie, geld, verdriet en het begin van een verzameling 364
41. SUSANNE H.J. BARTELS
Rediscovering Jacob van Strij: A Newly Found Figure Study at the Harvard Art Museums 370
42. JOHAN CAREL BIERENS DE HAAN
Rhijnvis Feith, zijn *Julia* en het ‘gevoel’ in de tuinkunst van hun tijd 374
43. RUDI EKKART & CLAIRE VAN DEN DONK
De achtergronden van J.F.A. Tischbein naar de voorgrond 390
44. ELOY KOLDEWEIJ
Een raadselachtig verzamelaarsinterieur van omstreeks 1800 398
45. RHEA SYLVIA BLOK
Abraham Teerlink (1776-1857): Twee Franse schetsboeken 406
46. ERIK HINTERDING
Ambroise Jobard: Een Franse steendrukker in Nederland 412
47. ERIC DOMELA NIEUWENHUIS
Twee tekeningen met gezichten op Den Haag, toegeschreven aan Bartholomeus Johannes van Hove 422
48. PAUL KNOLLE
Thomas Fearnley (1802-1842) in Nederland: Een Noorse kunstenaar verkent de markt 428
49. MARJAN VAN HETEREN
Johannes Bosboom (1817-1891) en Alkmaar 444
50. RENKE COHEN TERVAERT
Naar de natuur: Een tekening van Willem Roelofs uit de Kröller-Müllercollectie 454
51. MARIEKE SPLIETHOFF
De prinses en haar conservator: Prinses Marianne der Nederlanden (1810-1883) en de schilder Laurens Lodewijk Kleijn van Brandes (1826-1909) 460
52. MARIJN SCHAPELHOUMAN
David Bles: Een kraamvisite in de achttiende eeuw 470
53. J.F. HEIJBOEK
Van boven of van opzij belicht: Het plaatsen en de belichting van de *Nachtwacht* 474
54. TOLIEN WILMER
Bijzondere ervaringen met aankopen 482
55. ANNA BOLTEN
Rolmodel: Cornelis Cornelisz. van Haarlem als uitgangspunt 488

Appendices

- List of Robert-Jan's Publications 495
Biographies of the Authors 513
Credits 525
Index 529

Juffrouw Clara ontmoet Ridinger in Augsburg in 1748

De bewogen reis van een neushoorn door Europa

In het midden van de achttiende eeuw lokte een groot en zonderling dier massa's kijklustigen en veroorzaakte het heel wat opschudding tijdens zijn reis door Europa: een neushoorn. Met even grote nieuwsgierigheid wandelde ik in oktober 2022 door de opmerkelijke tentoonstelling *Clara, de neushoorn* in het Rijksmuseum in Amsterdam. Ik kreeg er een leerrijke rondleiding van Gijs van der Ham, curator van de expo en auteur van het ultieme boek over Clara.¹ Voor deze bijdrage maakte ik dankbaar gebruik van zijn bevindingen. In de tentoonstelling vielen vijf belangrijke tekeningen van de bekende Duitse dierenschilder Johann Elias Ridinger (1698-1767) meteen op. Hij had namelijk de neushoorn heel trefzeker en natuurgetrouw weergegeven.

DÜRERS' DOMINANTE RHINOCEROS

Dat was ooit anders. Vóór Clara's aankomst in Europa in 1741 was enkel de niet zo betrouwbare beeltenis bekend die Albrecht Dürer (1471-1528) in 1515 maakte (afb. 1). Destijds kwamen hier al allerhande exotische dieren aan wal, door Europese ontdekkingsreizigers en handelslui verzonden uit verre uitheemse gebieden. Om hun goede handelsrelaties te bestendigen schonk de sultan van Cambay (Gujarat) begin 1514 een volwassen neushoorn aan de Portugese gouverneur van India, die het kostbare dier verscheepte naar zijn vorst, koning Emanuel I van Portugal (1469-1521). De rhinoceros verbleef enkele maanden in Lissabon en kreeg er veel aandacht, maar nog hetzelfde jaar werd het dier op transport gesteld naar Rome, als een waardevol cadeau voor de paus. Onderweg verdronk het echter tijdens een schipbreuk. Voordien had een anonieme kunstenaar in Portugal er wel enkele schetsen van gemaakt en die bereikten, samen met wat beschrijvingen, de befaamde Albrecht Dürer in Neurenberg. Op basis daarvan werkte hij een gedetailleerde tekening uit en maakte er vervolgens een houtsnede van.² Deze was zeer populair, werd veelvuldig herdrukt en gekopieerd en kende een grote verspreiding. De Indische neushoorn is herkenbaar maar niet foutloos weergegeven. Het dier draagt namelijk een hoorntje op de rug, heeft geschubde poten en eigenaardige uitspringende huidplaten, die met nagels lijken vastgemaakt. De anatomi-

sch incorrecte neushoorn van Dürer zou echter meer dan twee eeuwen als een realistische voorstelling van de rhinoceros worden beschouwd.

Er werden nadien nog enkele neushoorns in Europa gesignaleerd, maar die lieten weinig indruk na. Vermeldenswaard is wel een dier dat van ongeveer 1579 tot 1587 in Madrid vertoefde en was ondergebracht in het Escorial, een paleis buiten de stad, waar weinigen het konden zien. Er was wel een schets van gemaakt die, via een gezant van koning Filips II (1527-1598), in Antwerpen terecht kwam en daar in prent werd gebracht door de graveur Philips Galle (1537-1612). In deze zeldzame kopergravure (afb. 2) was de neushoorn al wat beter voorgesteld.³ De kunstenaar had het dier evenmin levend gezien en moest zich ook behelpen met een schets. Deze prent kende weinig navolging en de houtsnede van Dürer bleef dus nog lange tijd het beeld van de dikhuid bepalen. Het was wachten tot het midden van de achttiende eeuw, toen Clara in Europa van boord ging en model zou staan voor een juiste voorstelling van een neushoorn.

VERSCHEEPT NAAR HOLLAND

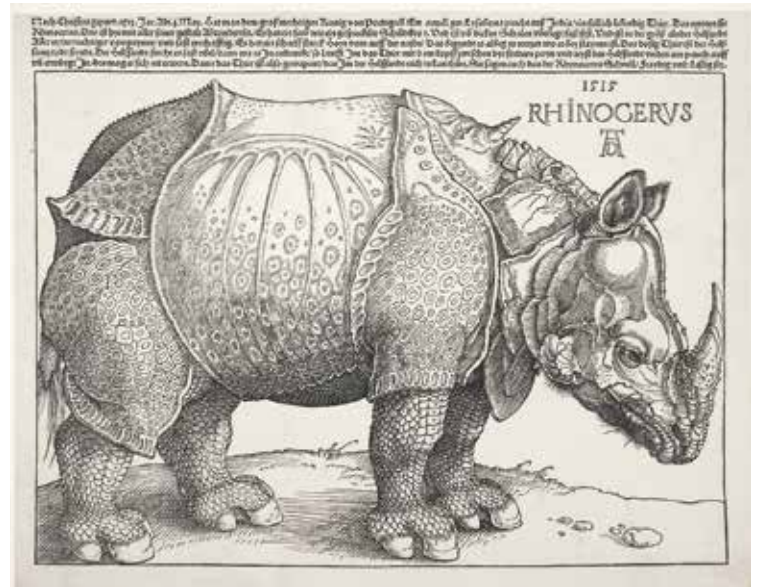
De Indische neushoorn is een planteneter en leeft solitair in de moerassige gebieden in noordoost India en Nepal. Hij is herkenbaar aan de grote hoorn op de neus die hij gebruikt om zijn territorium af te bakenen, zijn jong te beschermen en om naar voedsel te graven. Hij kan tot veertig jaar oud worden, bijna vier meter lang en twee meter hoog worden en meer dan tweeduizend kilo wegen. De dikke huid bestaat uit leerachtige platen waartussen de huid heel flexibel is. Het lijkt net of hij een harnas draagt. Hij wordt daarom ook pantserneushoorn genoemd.

Onze Clara was afkomstig uit Assam in het noorden van India. Haar moeder werd door jagers met pijlen gedood en het ongeveer één maand oude kalfje werd meegenomen en door mensen grootgebracht. De jacht op neushoorns was voorbehouden aan de aristocratie. De plaatselijke vorst spaarde het zeldzame jong dat wel eens als een kostbaar diplomatiek geschenk zou kunnen dienstdoen.⁴ In 1738 werd het door een Indische bestuurder cadeau gegeven aan de Groninger Jan Albert Sichterman (1692-1764), directeur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie

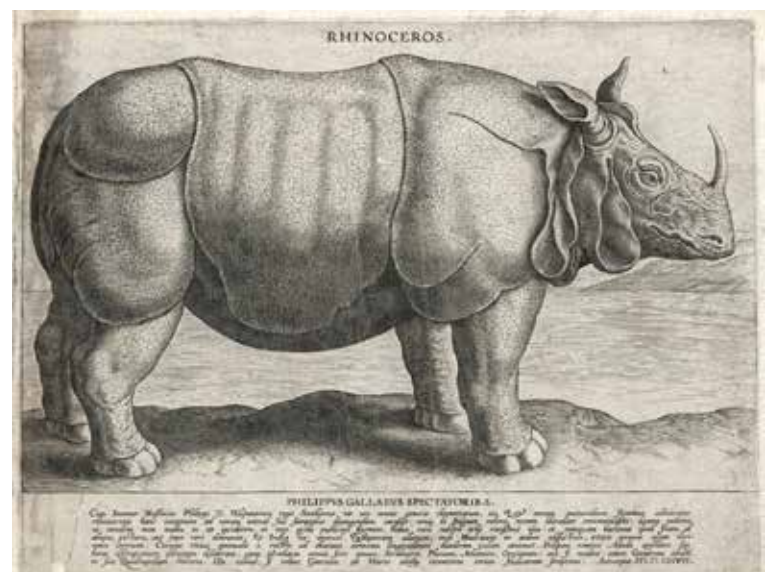
(voc) in Hougli, nabij Calcutta. Nederlandse handelslui waren er al actief sinds het begin van de zeventiende eeuw en Sichterman betrok er een fraaie handelspost, een ommuurd complex met woningen, kantoren, pakhuizen en stallen voor olifanten en paarden. De baby neushoorn kwam er in 1739 terecht en werd enige tijd als huisdier gehouden. Tijdens diners liep ze zelfs rond de tafel, tot groot jolijt van de aanwezige gasten, maar na twee jaar werd ze te groot en te onstuimig en Sichterman gaf haar weg aan Douwe Mout (1705-1775), een schipper van de voc, die stamde uit een zeemansfamilie. Bij de voc maakte hij carrière in de grote vaart en verscheidene malen reisde hij naar India. In 1740 was hij kapitein op het schip *Knappenhof* en op de terugtocht naar Europa nam hij de neushoorn mee. In november van dat jaar zeilden ze, in konvooi met drie andere handelsschepen, via Madagascar naar Kaap de Goede Hoop, op de zuidelijkste punt van Afrika. Hier had de voc een permanente vestiging waar schepen konden worden opgekalefaterd en vers voedsel kon worden ingeslagen. De Indiareis duurde ongeveer zeven maanden. Op het schip zal de jonge neushoorn in een hok opgesloten zijn geweest. Vermoedelijk reisde een verzorger mee, samen met een grote voorraad plantaardig voedsel en vers water om het dier al die tijd in leven te houden.

OP DE KERMIS IN DE LAGE LANDEN

Op 22 juli 1741 kwam de rhino aan wal in de haven van Rotterdam. Douwe Mout had schulden gemaakt in India. Bovendien was het dagelijkse onderhoud van een neushoorn erg kostbaar. Clara moest dus geld in het laatje brengen. In september stond ze al op de kermis in Amsterdam, waar het nieuwsgierige publiek haar tegen betaling kon bekijken. Zoals toen gebruikelijk, moest Douwe Mout een deel van zijn inkomsten afstaan aan het stadsbestuur ten behoeve van de armen. Vervolgens was ze te zien in de universiteitsstad Leiden waar ze werd getekend door Petrus Camper (1722-1789), student geneeskunde. Die liet enkele fraaie schetsen na,⁵ en noteerde dat de rhino zich gemakkelijk liet aanraken. Dat ze tam en handelbaar was, is niet verwonderlijk aangezien ze met mensen was opgegroeid. Eveneens in Leiden maakte de kunstenaar Jan Wandelaar (1690-1759) in 1742 twee opmerkelijke etsen op groot formaat, waarop de neushoorn naast een menselijk skelet is afgebeeld, ter illustratie van de anatomische atlas van Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770).⁶ Op de eerste staan de neushoorn en het skelet in vooraanzicht (afb. 3).⁷ Wandelaar moet goed naar Clara hebben gekeken. Ze staat rustig te grazen met de oren gespitst. Haar leerachtige huid is correct afgebeeld, met alle plooien en bobbels op de juiste plaats. Op de tweede prent zijn beide van de achterkant te zien. Wandelaars' versie van



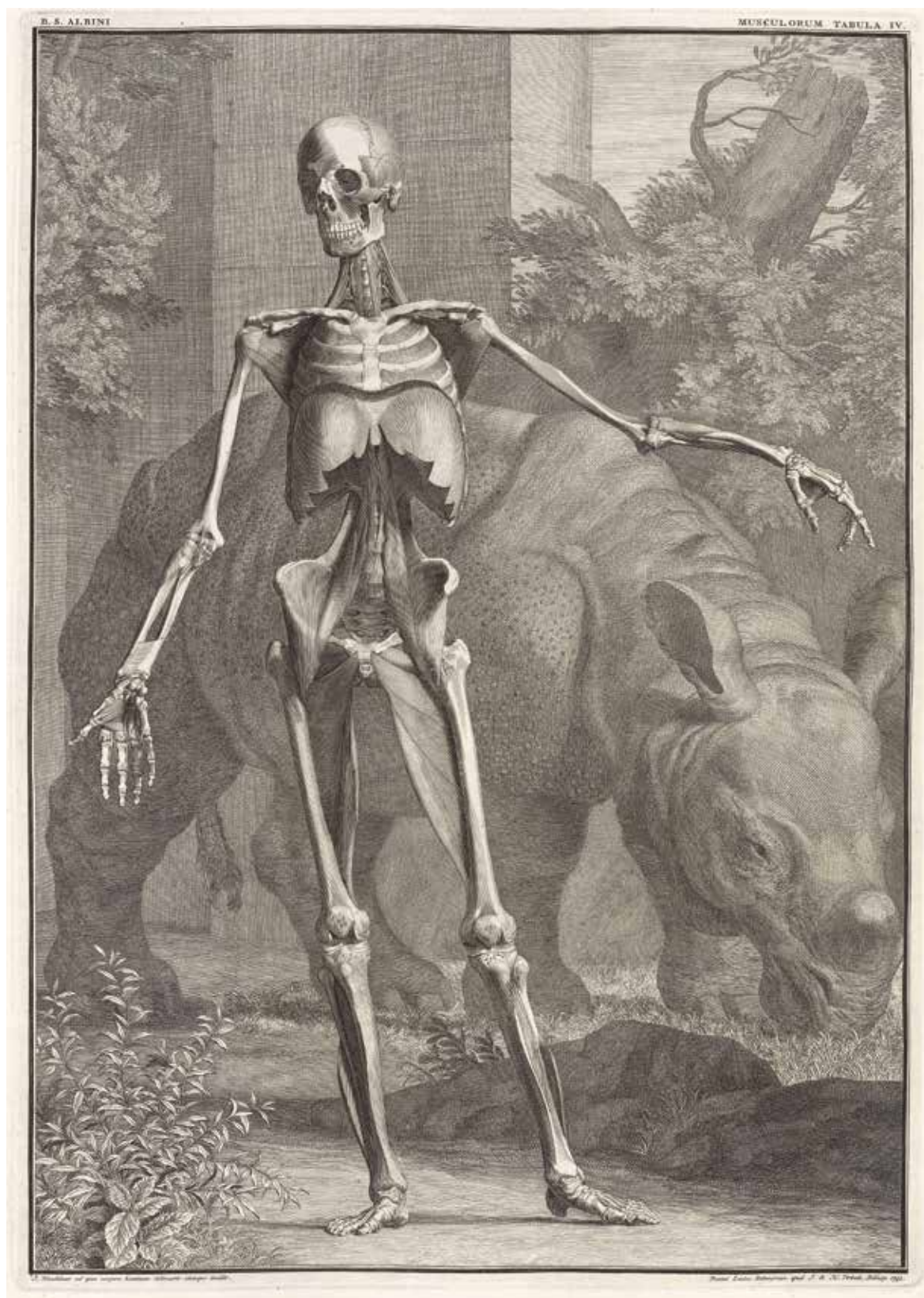
1. ALBRECHT DÜRER *Rhinoceros* (1515), houtsneede, 248 x 317 mm (blad), gedateerd, opschrift en gemonogrammeerd rechtsboven: '1515 / RHINOCERVS / Ad [ineen]', Londen, The British Museum, inv.nr. 1895,0122.714.



2. PHILIPS GALLE *Rhinoceros* (1586), kopergravure, 208 x 272 mm (plaatrand), gesigneerd middenonder: 'PHILIPPVS GALLAEVS SPECTATORI B.S.', gedateerd rechtsonder: 'CICLO.LXXXVI.', Genève, Musée d'art et d'histoire, inv.nr. E 2013-0798.

Clara is de eerste natuurgetrouwe voorstelling van een neushoorn.

Al op haar eerste reizen, door Hollandse steden, zorgde Clara voor heel wat commotie. In 1743 was ze te zien in Antwerpen en Brussel, terwijl zij dat jaar ook nog Hamburg en vermoedelijk enkele andere Duitse steden zou bezoeken. In 1744 kocht Douwe Mout een groot stuk



3. JAN WANDELAAR *Clara naast een menselijk skelet* (1742), ets, 570 x 405 mm (plaatrand), gesigineerd linksonder: 'J. Wandelaar ad ipsa corpora hominum delineavit: idemque incidit', adres en gedateerd rechtsonder: 'Prostat Leidae Batavorum apud J. & H. Verbeek, Bibliop. 1742.', plaat iv in: B.S. Albinus, *Tabulae Sceleti et Musculorum Corporis Humani*, Leiden 1747, Leuven, KU Leuven Bibliotheek, Maurits Sabbebibliotheek, sign. p Plano 155.



4. JOHANN ELIAS RIDINGER *Zelfportret* (1741), zwart en wit krijt, 264 x 202 mm, gesigneerd en gedateerd rechtsonder: 'Ridinger, del. 1741.', particuliere collectie.

land in de polders nabij Amsterdam. Zijn neushoorn kwam hier regelmatig tot rust; het dier kon er grazen en zelfs zwemmen in een sloot. Clara trok veel volk en de gewiekste Douwe Mout wist haar goed uit te buiten. Aangezien hij behoorlijk aan haar verdiende, besloot hij verder met haar rond te trekken. Hij nam ontslag bij de voc en vanaf 1745 maakte hij met Clara jarenlange reizen door Europa.

HOE EEN NEUSHOORN TE GELDE MAKEN

Neushoorns zijn niet zo vermakelijk als sommige andere exotische dieren, zoals apen of olifanten, die men kunstjes kan aanleren. Een neushoorn is wat dat betreft nogal beperkt. Hij valt ook niet op door zijn kleurenpracht en is slechts zichzelf. Hij kan enkel doen wat een rhino doet: rechtstaan, liggen, eten en slapen. Om volk te trekken moest zijn spectaculaire verschijning dus dik in de verf worden gezet. Er was veel publiciteit nodig, niet alleen om de hoge kosten van de reis te compenseren, maar er moest ook nog winst worden gemaakt. Douwe Mout was zeer bedreven in de *marketing* van zijn neushoorn. Daarvan getuigen de talrijke reclameprenten en krantenadvertenties die in archieven en prentenkabinetten bewaard zijn gebleven en waarin Clara's komst in een bepaalde stad werd aangekondigd. Men kan er lezen wat zij dagelijks als

voedsel kon verorberen, hoe goed zij kon lopen en zwemmen en dat zij 100 à 150 jaar oud kon worden. Douwe Mout deed ook aan *merchandising*. Niet alleen gingen de reclameprenten grif van de hand, er werden ook penningen met Clara's beeltenis als souvenir verkocht. In verschillende steden deed hij een beroep op de plaatselijke zilversmid om medailles in zilver, brons en tin te gieten. Daar bleef het niet bij. Douwe Mout wist zelfs geld te slaan uit alles wat Clara achterliet. In een tijd waarin de kwakzalverij welig tierde werden haar urine, uitwerpselen en nagels geneeskrachtige eigenschappen toegeschreven die allerhande kwalen konden verhelpen.

De tocht door Europa moet een hele onderneming zijn geweest, met aanzienlijke kosten en risico's. Voor Clara was een grote kar gemaakt waarin ze werd voortgetrokken door acht à twaalf paarden, naargelang de toestand van de weg en de verhevenheid van het terrein. Er ging ook veel personeel mee. Haar verzorgers voerden vers voedsel en water aan. Koeriers werden vooruitgestuurd om haar komst aan te kondigen en affiches te verspreiden. Menners zagen toe op het paardenspan, enzovoort. Clara verbleef soms wekenlang op dezelfde plaats. Er moest dan worden voorzien in een stal en een omheining worden gebouwd om haar te scheiden van het publiek. Aan de ingang werd het geld geïnd; er waren verschillende tarieven. Voor een hogere som kon men dichterbij komen en haar zelfs aanraken.

Dankzij die talrijke aanplakbiljetten kon de reisroute van Clara door Europa grotendeels worden gereconstrueerd. Douwe Mout probeerde onderweg zoveel mogelijk aan te sluiten bij jaarmarkten en kermissen, waar veel volk samenkwam. Hij trachtte eveneens de aandacht te trekken van de plaatselijke edelen en vorsten, wat de renommee van Clara zeker ten goede kwam. De ontzagwekkende neushoorn kreeg inderdaad veel bekijks. In Berlijn kwam koning Frederik de Grote (1712-1786) haar zelfs opzoeken in haar stal op de Spittelmarkt. Daar stond ze naast een viskraam, wat goed uitkwam omdat haar huid regelmatig met olie of traan moest worden ingewreven. In Wenen kreeg ze bezoek van keizerin Maria Theresia (1717-1780) en keizer Frans I (1708-1765). Als beloning werd Douwe Mout door de keizer in de adelstand verheven en sindsdien luidde zijn naam Douwe Mout van der Meer. In Dresden werd Clara getoond aan het hof van Frederik August II, keurvorst van Saksen (1797-1854).

CLARA ONTMOET RIDINGER

In 1746 hobbelde ze in haar houten kar vanuit Nederland oostwaarts en hield onder meer halt in Berlijn en Wenen. Het jaar nadien bezocht ze Salzburg, München, Regensburg, Dresden, Leipzig, Kassel, Frankfurt en Darmstadt. In 1748 was ze in Basel, Bern, Zürich en Stuttgart en van 18 mei tot 16 juni van dat jaar stond ze op

de markt in Augsburg, thuisstad van de bekende dieren-schilder Johann Elias Ridinger (afb. 4).⁸

Deze in Ulm geboren kunstenaar kreeg zijn eerste onderricht van de schilder Christoph Resch (actief rond 1700 in Ulm) en vervulmaakte zich nadien bij de dieren- en bloemenschilder Johann Falch (1687-1727) in Augsburg. Vervolgens trad hij voor drie jaar in dienst van Wolfgang Freiherr von Metternich in Regensburg waar hij de dressuurpaarden in diens rijsschool bestudeerde. Terug in Augsburg was hij tot 1723 in de leer bij de schilder en prentmaker Georg Philipp Rugendas (1666-1742). In 1728 richtte hij zijn eigen graveeratelier en uitgeverij op. Ridinger was een bevlogen tekenaar en graveur. Hij liet ongeveer 1.600 kopergravuren, etsen en mezzotinten na, waaronder 1.200 met dierenvoorstellingen, alsook honderden tekeningen die grotendeels als voorstudie voor zijn prenten hebben gediend. Hij gaf meer dan dertig prentenseries uit in boekvorm, die een groot succes waren en meermaals werden herdrukt. Zijn zonen Martin Elias (1730-1780) en Johann Jakob (1736-1784) waren eveneens graveurs en na de dood van hun vader zetten zij de uitgeverij voort. Ridinger legde zich vooral toe op het uitbeelden van paarden, honden en jachttafereelen. De vreemde neushoorn moet hem zeer verwonderd hebben. Hij heeft haar langdurig geobserveerd en dat resulteerde in een aantal markante bladen waarop Clara heel zorgvuldig en levensecht is weergegeven. Op de tentoonstelling in het Rijksmuseum waren er maar liefst vijf tekeningen van Ridinger samengebracht, telkens met Clara in een andere houding. Deze voorstellingen mogen tot de mooiste tekeningen worden gerekend die ooit van een neushoorn zijn gemaakt. Het zijn echte portretten. Ridinger gaf Clara weer zoals ze was, een zachtmoedig dier dat de tekenaar aankijkt en gewoon zichzelf is, liggend, staand of in beweging.

In het meest aantrekkelijke blad is Clara naar rechts gewend, terwijl zij de toeschouwer gelaten aankijkt (afb. 5). Ze kwijlt en staat er wat passief bij, maar heeft haar oren gespitst en haar neusgaten open. Hoewel neushoorns slechtziend zijn, ruiken en horen zij erg goed. Rechtsonder noteerde de kunstenaar in pen dat hij op 12 juni 1748 de neushoorn in Augsburg naar het leven heeft getekend, vanuit zes verschillende hoeken.⁹ Tot voor kort waren er zes van dergelijke tekeningen bekend, alle uitgevoerd in zwart krijt en op één na op blauw papier.¹⁰ In hetzelfde jaar bracht Ridinger enkele van deze tekeningen in prent. Die werden meermaals uitgegeven en veelvuldig gekopieerd, tot ver in de negentiende eeuw.¹¹

Aan de Clara-iconografie kunnen vier onlangs opgedoken Ridinger-bladen worden toegevoegd, waardoor het totale aantal tekeningen door Ridinger van haar thans tien stuks bedraagt. De belangrijkste van deze vier is een grote tekening (afb. 6), uitgevoerd in zwart krijt.¹² Clara ligt te

slapen op haar rechterzij, met de poten gestrekt. In de linkerbovenhoek is een detail van haar kop getekend, met één geopend oog. Ze lijkt naar de tekenaar op te kijken. De contouren van het zwaargebouwde dier zijn in vlugge maar rake lijnen getekend en benadrukken het massieve karakter van de dikhuid. De andere drie tekeningen zijn alle uitgevoerd in zwart en wit krijt op blauw papier. Ze waren ooit bijeen in dezelfde map waarin de neushoornschetsen waren samengebracht.¹³ Het eerste blad toont Clara's kop naar rechts gewend (afb. 7). Deze is gedetailleerd weergegeven, met alle gecompliceerde huidplooien en groeven.¹⁴ In de tweede tekening (afb. 8) kijkt zij naar links en is ze schematischer afgebeeld.¹⁵ Beide koppen zijn mogelijk geschetst terwijl het dier op de grond lag. Op het derde blad (afb. 9) is Clara tweemaal getekend.¹⁶ Links ligt ze op haar buik en haar linker voorpoot steekt onder de halsplooien uit; rechts is haar achterlijf deels weergegeven. Ze ligt op haar linkerzij met de achterpoten gestrekt.

VERDER DOOR DUITSLAND, FRANKRIJK EN ITALIË
Na Augsburg reisde Clara naar Neurenberg en Würzburg. Van haar oponthoud in die laatste stad is een tekening bewaard gebleven waarin de neushoorn *Jungfer Clara* wordt genoemd. Hoogstwaarschijnlijk was dat dus ook haar naam. Ze trok verder naar Straatsburg, Nancy en Reims en kwam in januari 1749 aan te Parijs. Even nadien was ze in Versailles en werd zij aan koning Lodewijk xv voorgesteld. Douwe Mout trachtte haar toen te verkopen voor de koninklijke menagerie maar zijn prijs van 100.000 écu werd te hoog bevonden. De beroemde Franse animalier Jean-Baptiste Oudry (1686-1755) schilderde Clara in Parijs, op levensgroot formaat. Op het doek van 4,5 meter breed staat ze stevig te poot in een landschap. Ze is meesterlijk geportretteerd. De textuur van haar huid is haast tastbaar. Oudry stelde dit monumentale schilderij tentoon op het jaarlijkse *Salon du Louvre* waar het door de toenmalige hertog van Mecklenburg-Schwerin werd verworven. Dit indrukwekkende portret wordt nog steeds in Schwerin bewaard (afb. 10).¹⁷ Nadien trok Douwe Mout met de neushoorn verder naar Dijon, Lyon, Avignon en Marseille. Rond januari 1750 ontscheepte Clara in Napels en reisde van daaruit verder naar Rome waar ze bijna drie maanden te kijk stond in de Thermen van Diocletianus. Na Rimini, Bologna, Parma, Milaan en Verona bereikte ze begin 1751 Venetië, tijdens het drukke Carnaval. Ze vertoefde er vlakbij het San Marco plein. Pietro Longhi (1701-1795), de schilder van de Venetiaanse burgerij, zou haar twee keer portretteren, staande binnen een omheining waarachter bezoekers op tribunes toekeken.¹⁸ Na een lange reis van zes jaar keerde ze eind 1751 via Wenen, Frankfurt en Göttingen terug naar Amsterdam. Daar kon ze enkele maanden op haar weiland tot rust komen. Haar tweede grote tocht, die twee jaar in beslag zou



5. JOHANN ELIAS RIDINGER *Clara, de toeschouwer aankijkend* (1748), zwart en wit krijt, op blauw papier, doorgegriffeld, 286 x 438 mm, negen-regelig opschrift, waarin gedateerd en gesigneerd, rechtsonder, Washington, DC, National Gallery of Art, Wolfgang Ratten Collection, inv.nr. 2007.111.29.



6. JOHANN ELIAS RIDINGER *Clara slapend op haar rechterzij en een detail van haar kop, naar rechts gewend* (1748), zwart krijt, 225 x 403 mm, niet gesigneerd, Antwerpen, particuliere collectie.



7. JOHANN ELIAS RIDINGER *Kop van Clara, naar rechts gewend* (1748),
zwart en wit krijt, op blauw papier, 145 x 192 mm, niet gesigneerd,
Antwerpen, particuliere collectie.



8. JOHANN ELIAS RIDINGER *Kop van Clara, naar links gewend* (1748),
zwart en wit krijt, op blauw papier, 139 x 169 mm, niet gesigneerd,
Antwerpen, particuliere collectie.



9. JOHANN ELIAS RIDINGER *Twee details van Clara liggend, naar rechts gewend* (1748),
zwart en wit krijt, op blauw papier, 214 x 393 mm, niet
gesigneerd, Antwerpen, particuliere collectie.



10. JEAN-BAPTISTE OUDRY *Rhinoceros* (1749), olieverf op doek, 306 x 453 cm, niet gesigneerd, Schwerin, Staatliches Museum Schwerin, inv.nr. G 1928.

nemen, ving aan in maart 1752, en ging onder andere langs Aken, Keulen, Hannover, Hamburg, Rostock en vervolgens naar Polen, waar ze halthield in Dantzig, Warschau en Krakau. Het jaar nadien stond ze te kijk op de *Foire Saint-Germain* in Parijs en reisde ze vervolgens weer door Duitsland. Begin 1755 trok ze van Koningsbergen naar Memel in Litouwen en daarna naar Kopenhagen. Eind augustus verpoosde ze terug op haar wei nabij Amsterdam. In 1756 toerde ze nog rond in Nederland en bezocht ze Groningen, Haarlem en Middelburg.

OVERLIJDEN IN LONDEN

In de loop van datzelfde jaar trok Douwe Mout met Clara bovendien naar Londen waar de Engelse koninklijke familie haar kwam bekijken en waar zij tenslotte werd verkocht. Het is niet bekend bij wie ze terecht kwam. Volgens een oude prent zou ze op 14 april 1758 in Londen zijn overleden. Ze moet toen ongeveer 21 jaar oud zijn geweest. Het is opmerkelijk dat ze nog zo oud is geworden. Gedurende bijna zeventien jaar werd ze namelijk van hot naar her in een kar door Europa rondgezeuld, op

slechte wegen en over bergen en dalen. Ze had jarenlang het gejoel van een rumoerig publiek moeten ondergaan en was voortdurend betast en geplaagd. Ze stond te kijk in een beperkte ruimte en leidde ongetwijfeld een eentonig en droevig bestaan. Van dierenwelzijn was toen nog geen sprake. Uit haar natuurlijke omgeving weggerukt, was Clara al die jaren volledig afhankelijk van mensen die haar enkel als object en attractie beschouwden. Ze moest bovenal massa's volk lokken. Haar leven is een lang verhaal van uitbuiting en is eigenlijk intens triest. Ze was de enige neushoorn die toen in Europa circuleerde en ze werd overal als een fenomeen, een wonderdier onthaald en maakte op iedereen een grote indruk. Ze was een echte diva maar daar betaalde ze een hoge prijs voor.

Naast als kermisattractie te fungeren, werd Clara gelukkig ook door geleerden en kunstenaars grondig bestudeerd en die kennis leidde tot een nieuwe correcte beeldvorming van de neushoorn. De Zweedse natuurkundige Carl Linnaeus (1707-1778) gaf haar de wetenschappelijke naam *Rhinoceros unicornis* mee. Ze inspireerde zowel schilders als beeldhouwers en in de toegepaste kunsten kreeg ze ook een belangrijke rol toebedeeld. Ze werd in verschillende



11. Toegeschreven aan PETRUS CAMPER *Clara* (ca. 1742-1745), terracotta, hoogte 31 cm, breedte 52 cm, diepte 21 cm, niet gesigneerd, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. NG-2025-2 (aankoop met steun van het Johan Huizinga Fonds, het Rijksmuseum Fonds en een particulier).

formaten in brons gegoten, als decoratief onderdeel van kostbare klokken en zelfs verscheidene malen weergegeven in Meissen porselein. Recent wist het Rijksmuseum, Amsterdam, op de TEFAF in Maastricht een beeld van haar

in terracotta te verwerven, dat wordt toegeschreven aan de reeds genoemde Petrus Camper (afb. 11). Clara blijft na haar dood verder leven als de beroemdste neushoorn van haar tijd.

1 G. van der Ham, tent.cat. *Clara, de neushoorn*, Amsterdam (Rijksmuseum) 2022. Eerdere publicaties over Clara waren: I.C.J. Verheij, *Op reis met Clara. De geschiedenis van een bezienswaardige neushoorn*, Rotterdam 1992; en G. Ridley, *Clara's Grand Tour. Travels with a Rhinoceros in Eighteenth-Century Europe*, New York 2005. Voor neushoorns in de beeldende kunsten, zie: T.H. Clarke, 'The Iconography of the Rhinoceros from Dürer to Stubbs, part I: Dürer', *The Connoisseur* 184, nr. 739 (september 1973), pp. 2-13; T.H. Clarke, 'The Iconography of the Rhinoceros, part II: The Leyden Rhinoceros', *The Connoisseur* 185, nr. 744 (februari 1974), pp. 111-122; T.H. Clarke, *The Rhinoceros from Dürer to Stubbs. 1515-1799*, London 1986.

2 Voor de houtsnede door Dürer, zie: Clarke 1986 (noot 1), pp. 16-27.

3 Voor Galle's prent, zie: *ibidem*, pp. 28-36.

4 Deze handelswijze is van alle tijden. Vandaag leent de wereldmacht China drupsgewijs reuzenpanda's uit aan bevriende naties.

5 Aanwezig in Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Allard Pierson, Collectie Petrus Camper, port. A X.

6 B.S. Albinus, *Tabulae Sceleti et Musculorum Corporis Humani*, Leiden 1747.

7 Voor deze prent, zie: tent.cat. *De volmaakte mens. De anatomische atlas van Albinus en Wandelaar*, Leiden (Museum Boerhave), 1991-1992, p. 16.

8 Over Ridinger, zie: Th. Le Claire, *Ad Vivum Delineavit / Beobachtungen zu Mensch und*

Tier. Johann Elias Ridinger, catalogus IX, Thomas Le Claire Kunsthandel, Hamburg 2006; L. Berg, 'Johann Elias Ridinger als Zeichner', *Jahrbuch der Berliner Museen* 56 (2014), pp. 91-110; U. Heise, in: Saur/De Gruyter, *Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 119 delen, München/Leipzig/Berlijn/Boston 1992-2023, deel xcviii (2018), pp. 472-473.

9 'Anno 1748 den 12. Junii habe ich disen / Rhinoceros allhier in Augspurg nach / dem Leben gezeichnet. Seine Grösse war / in der Höhe 6. Schü die Länge 12 Schü, / von Farbe ist er meist Castanien braun / unten am Bauch und in der tieffe / seiner falten Leib od Fleisch farbe gewesen / J.E. Ridinger / hatt ihn von 6. Seiten gezeichnet'.

- 10 Eén in Washington (onze afb. 5) en drie in een particuliere collectie (Van der Ham 2022 [noot 1], afb. 43-45 op pp. 130-131). Een vijfde tekening (met Clara liggend op haar buik) is in de collectie van Mr & Mrs Paul Mellon, Upperville, va (Clarke 1986 [noot 1], afb. 32 op p. 55). Dan is er ook nog een rhinoceros tekening door Ridinger (Clara liggend op haar linkerzij), die niet op blauw papier is getekend: Londen, The Courtauld (Samuel Courtauld Trust), inv. nr. D.1952.RW.2164. Bovendien zal er ook één zijn geweest waarop Clara op haar achterpoten staat en steigert. Deze voorstelling is namelijk door Martin Elias Ridinger in prent gebracht, naar het ontwerp van zijn vader.
- 11 Van Clara die de toeschouwer aankijkt werden maar liefst twaalf verschillende voorstellingen teruggevonden (vgl. onze afb. 5). De oorspronkelijke Ridinger-prent uit 1748 werd telkenmale gekopieerd. De laatste kopie verscheen in 1875 in een Engels kinderboek. Zie: rhinore-sourcecenter.com (geraadpleegd augustus 2024).
- 12 Door de auteur verworven op de Duitse kunstmarkt in 2011. In de catalogus van de verzameling van Johann August Gottlieb Weigel (1773-1846) (*Catalog einer Sammlung von Original-Handzeichnungen der deutschen, holländischen, flandrischen, italienischen, französischen, spanischen und englischen Schule, gegründet und hinterlassen von J.A.G. Weigel in Leipzig*, Leipzig 1869), werden honderden tekeningen door Ridinger aangeboden, waaronder een aantal met neushoorns. Dit blad is onder nr. 55 beschreven als: 'Ein hingestrecktes liegendes Nashorn, nach der Linken gekehrt; oben noch der Kopf des Thieres. In schwarzer Kreide'.
- 13 Door de auteur verworven op de Duitse kunstmarkt in 2024. Daar werd nog een vierde tekening van Clara verkocht, eveneens op naam van Johann Elias Ridinger. Die was uitgevoerd in zwart krijt (216 x 271 mm) en toonde Clara's achterwerk, met de uitstekende kop naar links gekeerd. De zwakke tekenstijl verraadde echter een minder deskundige hand. Volgens mij kan dit blad worden toegeschreven aan een van zijn zonen. De annotaties op de opzetbladen (zie bij noten 14 t/m 16) verwijzen naar de catalogus van G.A.W. Thienemann, *Leben und Wirken des unvergleichlichen Thiermalers und Kupferstechers Johann Elias Ridinger, mit dem ausführlichen Verzeichniss seiner Kupferstiche, Schwarzkunstblätter und der von ihm hinterlassenen grossen Sammlung von Handzeichnungen*, Leipzig 1856. In zijn voorwoord meldt de auteur dat de tekeningen toebehoren aan Rudolph Weigel (1804-1867), kunsthandelaar en uitgever in Leipzig. Alle drie zijn voorzien van een circa 4 mm brede omkadering in zwarte verf en zij zijn gemonteerd op een achttiende-eeuws opzetblad. De daarop in inkt aangebrachte inscriptie 'J.E. Ridinger del.' lijkt achttiende-eeuws, maar is niet de signatuur van de kunstenaar. De bladen waren geordend in map IX, waarin volgens de catalogus aparte dierenstudies waren samengebracht. Op p. 280 staat vermeld hoe map IX was onderverdeeld per diersoort en onder nr. 11 is dat 'Nashorn, meist Kreide, weiss gehöht, auf blauem Papier. Sechs Blatt'.
- 14 Op het opzetblad (in pen in bruin): 'J.E. Ridinger del.', (in potlood, in negentiende-eeuwse hand): 'Sammling R. Weigel, IX Mappe b. Thienemann'.
- 15 Op het opzetblad (in pen in bruin): 'J.E. Ridinger fecit.', (in potlood, in negentiende-eeuwse hand): 'Sammling R. Weigel b. Thienemann IX Mappe'.
- 16 Op het opzetblad (in pen in bruin): 'J.E. Ridinger del.', (in potlood, in negentiende-eeuwse hand): 'Sammling Weigel IX Mappe S. 280 Thienemann'.
- 17 Over dit schilderij, zie: Ch. Bremer-David, "Animal Lovers are Informed", in: M. Morton (red.), *Oudry's Painted Menagerie. Portraits of Exotic Animals in Eighteenth-Century Europe*, Los Angeles (The J. Paul Getty Museum) 2007-2008, pp. 91-103; zie ook: 'Plate 11. Rhinoceros', in: *ibidem*, pp. 142-143.
- 18 T. Pignatti, *Pietro Longhi. Paintings and Drawings. Complete Edition*, Londen 1969, platen 116 (Venetië, Ca' Rezzonico) en 118 (Londen, The National Gallery). Voor andere versies, al dan niet aan Longhi of anderen toegeschreven, zie: *ibidem*, plaat 480 (als P. Longhi?) en de website rhinore-sourcecenter.com (geraadpleegd augustus 2024).

Summary – Miss Clara Meets Ridinger in Augsburg in 1748: The Eventful Journey of an Indian Rhinoceros through Europe

In 1741 a young Indian rhinoceros arrived in Rotterdam. Her mother had been killed by hunters in Assam, North India, and she came into the care of Douwe Mout, a Dutch captain for the VOC. He sailed with her to the Netherlands and her arrival marked the beginning of an extraordinary journey across Europe. For 17 years the rhinoceros, known as Clara, travelled through various countries including the Netherlands, Germany, Austria, France, Italy, and England. Numerous posters, announcing her visit to a particular city, are kept in archives and print rooms and thanks to these her itinerary through Europe could largely be reconstructed.

Until her arrival, the rhinoceros woodcut (1515) by Albrecht Dürer (1471-1528) had been the dominant but not very realistic reference to the species. Clara's arrival would lead to more accurate portrayals of the rhinoceros. Her strange and exotic appearance attracted widespread attention. An inspiration to many artists, she became the subject of paintings, prints, and sculptures. She was a sensation wherever she went. In Paris the painter Jean-Baptiste Oudry (1686-1755) made a life-size portrait of her, and in Venice Pietro Longhi (1701-1795) painted her several times, showing her in her enclosure.

In 1748 she was on show from 18 May until 16 June in Augsburg, the hometown of the animal artist Johann Elias Ridinger (1698-1767). He must have observed her for a long time, since he left some very detailed and accurate drawings of Clara. These are real portraits, showing the animal as a gentle creature, with a unique anatomy and character. Recently four more Clara drawings by the artist showed up on the German art market. A large one in black chalk depicts the animal asleep, with a detail of her head repeated at upper left. It is drawn with vigor and in powerful strokes, skillfully rendering the massive body of the pachyderm. The three other drawings are in black and white chalk on blue paper. Two are sketches of Clara's head, and the third one shows her twice, lying down. Up to ten drawings of Clara, made by Ridinger, are now known.

Clara died in London in 1758, after an impressive career as one of the most travelled and famous animals of her time, but her passage through Europe was also a sad one. She was kept in captivity and regarded as an object, a fairground attraction to lure huge crowds. She was transported from city to city in a large wooden crate, pulled by eight to twelve horses, over mountains and rough roads. It is a miracle that she reached the age of twenty-one. Fortunately, her life also contributed to a significant understanding of the rhinoceros. She was a muse for artists who immortalized her and for the scientists of the period who studied her thoroughly. The Swedish naturalist Carl Linnaeus (1707-1778) gave her the scientific name *Rhinoceros unicornis*.

ISBN 978-90-5997-430-2

Edition limited to 400 copies

© The authors, 2025

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the publisher and the authors.

Authors: Stijn Alsteens, Saskia van Altena, Susanne H.J. Bartels, Johan Carel Bierens de Haan, Yvonne Bleyerveld, Rhea Sylvia Blok, Anna Bolten, Mark Broch, Peter van der Coelen, Renske Cohen Tervaert, Jan Daniël van Dam, Marius van Dam, Lieke van Deinsen, Virginie D'haene, Eric Domela Nieuwenhuis, Claire van den Donk, Charles Dumas, Rudi Ekkart, Albert J. Elen, Thera Folmer-von Oven, Josephina de Fouw, Bert Gerlagh, Wilma van Giersbergen, Jeroen Giltaij, Richard Harmanni, Stefaan Hautekeete, Freek Heijbroek, Marjan van Heteren, Erik Hinterding, Charles Kang, Thomas Ketelsen, Jan de Klerk, Paul Knolle, Eloy Koldewey, Everhard Korthals Altes, Cécile Kruyfhooft, Patrick Larsen, Christien Melzer, Lukas Nonner, Sander Paarlberg, Marleen Ram, Robert-Jan te Rijdt (†), Michiel Roscam Abbing, Gregory M.G. Rubinstein, Dorine van Sasse van Ysselt, Marijn Schapelhouman, Gajus Scheltema, Robert Schillemans, Coen baron Schimmelpenninck van der Oije, Laurens Schoemaker, Frits Scholten, Jane Shoaf Turner, Marieke Spliethoff, Annemarie Stefes, Maud van Suylen, Cécile Tainturier, Nicholas Turner, Evelyne M.F. Verheggen, and Tolien Wilmer.

Editors: Charles Dumas, Charles Kang, Marleen Ram, and Gajus Scheltema.

Editor in chief / production editor: Charles Dumas, The Hague.

English language editor: Charles Kang, Amsterdam.

Design: Primavera Pers, Leiden.

Printing and Binding: Wilco Printing & Binding, Amersfoort.

Publisher: Primavera Pers, Leiden; primaverapers.nl.

Details: All details are taken from illustrations in this book.

Cover: AERT SCHOUMAN *Landscape near Windsor* (1765), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 325, fig. 2).

p. 2: JACOB DE WIT *Three Putti Pulling a Vine* (1740), Weimar, Klassik Stiftung Weimar, Graphische Sammlungen (see p. 170, fig. 1).

p. 4: HERMAN HENSTENBURGH *Still Life of Fruit with a Butterfly and a Snail* (c. 1700-1720), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 182, fig. 4).

p. 6: JURRIAAN ANDRIESSEN *Bacchanalia and Sacrifice to Bacchus* (c. 1770), sale London (Christie's), 9 December 2015 (see p. 347, fig. 1).

p. 10: JACOB CATS *Winter, Night and Fire: a Snow-Covered Village with a Burning Mill* (1797), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 168, fig. 19).

p. 20: HENDRIK KOBELL *Strollers and Skaters on a Frozen River with Ships* (1773), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 167, fig. 18).

p. 22: AERT SCHOUMAN *A Yacht and a Three-Masted Ship off the Coast* (c. 1750-1755), Weimar, Klassik Stiftung Weimar, Graphische Sammlungen (see p. 27, fig. 1).

p. 492: HERMAN SAFTLEVEN *Study of Rose Champions* (1682), Chestertown, MD, Collection of Clement C. Moore II (see p. 36, fig. 4).

p. 494: ADRIAAN DE LELIE *The Art Gallery of Jan Jansz Gildemeester* (1794-1795), Amsterdam, Rijksmuseum (see p. 400, fig. 3).

p. 512: JAN LOOTEN *View of a City from a Road on a Hill* (c. 1680), Chicago, IL, Art Institute of Chicago (The Leonora Hall Gurley Memorial Collection) (see p. 84, fig. 6).

p. 524: JACOB DE WIT *Jupiter (in the Guise of Diana) and Callisto* (1733), Cleveland, OH, The Cleveland Museum of Art (Norman O. Stone & Ella A. Stone Memorial Fund) (see p. 177, fig. 10).

p. 528: Attributed to BARTHOLOMEUS JOHANNES VAN HOVE *The Hofvijver in The Hague, seen from the Sint-Sebastiaansdoelen* (c. 1831-1839), Amersfoort, National Cultural Heritage Agency (see p. 424, fig. 2).